

ІСТОРИЯ ІНТРОДУКЦІЇ ВИДІВ РОДУ *SAMBUCUS L.* В УКРАЇНІ

*На основі літературних джерел висвітлено історію інтродукції видів роду *Sambucus L.* в Україні. Наведено дані про склад колекцій видів роду *Sambucus* у ботанічних садах України.*

Інтродукція рослин почалась у стародавні часи. Перші письмові свідоцтва про культуру декоративних рослин містяться в шумерських глиняних таблицях (III тис. до н.е.), а перший арборетум, за свідоцтвом стародавніх китайських джерел, був заснований у 481 р. до н.е. У ньому культивували близько 3000 дерев, інтродукованих з природних місць зростання.

Першу спробу історичного огляду інтродукційних робіт в Європі зробив Г. Краус [1], який виділив 6 основних періодів:

1. Європейський (період інтродукції рослин флори Європи) — до 1560 р.
2. Близькосхідний (1560–1620).
3. Канадсько-Віргінський період трав'янистих багаторічників (1620–1686).
4. Капський (1687–1772).
5. Період північноамериканських дерев і кущів (1687–1772).
6. Австралійський (1772–1820).

Згодом до класифікації Крауса додали ще три періоди [1]:

7. Період тропічних оранжерейних і зимостійких японських та північноамериканських рослин (1820–1900).
8. Західнокитайський (1900–1930).
9. Період гібридів (з 1930 р.).

Слід зазначити, що межі періодів, запропоновані Краусом, доволі відносні.

Спочатку інтродукція мала емпіричний характер. В Європу було завезено багато

екзотів, але не всі вони прижилися в нових ґрунтово-кліматичних умовах. Значна кількість рослин вегетували, але не плодоносили. Часто інтродуковані рослини мали менші розміри, ніж на батьківщині. Лише після становлення ботанічної географії виникли спроби обґрунтувати приуроченість рослин до певних умов середовища. А. Гумбольдт [20] вперше висловив припущення про те, що нерівномірний розподіл рослин на Земній кулі зумовлений кліматичними умовами, насамперед температурним фактором. Розпочалося інтенсивне вивчення закономірностей поширення рослин [25]. Широко відомими серед інтродукторів стали роботи Г. Майра [32], який запропонував теорію "кліматичних аналогів". Він виділив у Європі, Північній Африці та Азії паралельні лісові зони на основі певних кліматичних показників і назвав їх за характерними для цих зон видами деревних рослин. Температурні умови весняно-літніх місяців Майр вважав вирішальними при інтродукції деревних рослин. Основний недолік його теорії — заперечення можливості акліматизації рослин. При розробці кліматичних і дендрологічних зон не враховано можливу екологічну пластичність інтродуцентів, їхню потенційну адаптаційну здатність. Для з'ясування вимог виду до ґрунтово-кліматичних умов і віднесення його до певної зони, Майр вважав за необхідне передусім ви-

вчити умови природних місцезростань, тобто замість методу "проб і помилок" було запропоновано науковий підхід до прогнозування результатів інтродукції.

Російський кліматолог В. Кеппен [18] розділив Земну кулю на п'ять кліматичних поясів і в межах кожного з них виділив найголовніші типи клімату (всього 11) відповідно до характерних рослинних угруповань.

Згідно з теорією толерантності американського вченого Д. Гуда [20] витривалість виду не зумовлена зовнішніми умовами, оскільки еволюція його пристосувальних властивостей відбувається дуже повільно і відстає від порівняно швидкої зміни умов навколишнього середовища. Вид може існувати лише в умовах, що відповідають межах його витривалості, і цей ареал Гуд називає "потенційним". При інтродукції культура може бути успішною лише в межах "потенційного ареалу", тобто новий район культивування повинен мати комплекс факторів, які відповідають витривалості інтродуцента.

Кліматолог Г.Т. Селянинов [30] розробив схему кліматичних аналогів для сільськогосподарських культур. Його метод, що отримав визнання під назвою "метод агрокліматичних аналогів", ґрунтується на припущенні, що не всі кліматичні фактори мають однаковий вплив на розвиток рослин. Серед головних він виділив тепло і вологу, а решту вважав другорядними, такими, що впливають лише в певних випадках і у взаємодії з головними факторами. Таким чином, вже на початку ХХ ст. було встановлено, що тепло і волога є основними факторами успішності інтродукції рослин.

В Україні склалися давні традиції і досягнуто значних успіхів у галузі інтродукції та акліматизації деревних рослин. Дендрологічні фонди тут створювалися протягом багатьох століть. Про це свідчать літописні зведення, межові акти, праці стародавніх істориків, географів та мандрівників, ранні каталоги ботанічних садів та садових фірм, архівні дані.

О.Л. Липа [25] виділив 4 періоди в історії інтродукції та акліматизації рослин в Україні:

I — інтродукція деревних рослин в Україні з давніх часів до середини ХVІІ ст.;

II — середина ХVІІ — кінець ХVІІІ ст.;

III — початок ХІХ ст. — до Великої Жовтневої соціалістичної революції;

IV — післяжовтневий.

М.А. Кошно [21] історію інтродукції та акліматизації рослин в Україні умовно розділяє на два нерівнозначні етапи: від давніх часів до початку ХІХ ст. і з початку ХІХ ст. до кінця ХХ ст.

Перший етап інтродукції тривав кілька тисячоліть. Для нього характерно окультурювання деревних рослин місцевої природної флори, і інтродукція деяких плодових культур (яблуні, груші, винограду) і деревних рослин з різних регіонів. У часи Київської Русі в садах зростали яблуні, груші, вишні, смородина, агрус, сливи, малина, абрикоси, черешні тощо. У билинах та стародавніх народних піснях часто згадуються ще дуб, калина [31]. У ХVІІ ст. в монастирських садах, поряд з іншими рослинами, зростала і бузина [19].

Історія інтродукції видів бузини в Росії починається у першій половині ХVІІ ст. Випробування представників роду *Sambucus* у відкритому ґрунті розпочалося з введення в культуру в "Аптекарьському городі" у Санкт-Петербурзі [29]. Бузину чорну (*S. nigra* L.) у 1736 р. висаджено в дендроколекції в розсаднику лікарських рослин Ботанічного саду Ботанічного інституту (БІН) ім. В.Л. Комарова (колишньому "Аптекарьському городі"). Численні різновиди і садові форми цього виду з'явилися в Саду через сто і більше років потому [28]:

— *f. variegata* Hort. (1858–1938);

— *f. laciniata* (L.) Zabel (до 1852–1881, 1912–1967);

— *var. cuspidata* Regel (1858–1874);

— *var. monstrosa* Sweet (1863–1870);

— *f. linearis* (Kirehn.) C. K. Schneid. (1865);

— *f. pulverulenta* Sweet (1868–1879);

- *f. luteo-variegata* (West.) Schwerin (=var. *aureo-variegata* West.) (1869–1923);
- *f. albo-variegata* (West.) Schwerin (1869–1879, 1912–1923);
- *f. leucocarpa* Hort. (1870–1898);
- *f. rotundifolia* Endl. (1879, 1891–1898);
- *f. aureomarginata* (1986–1991).

У 1816 р. вперше до каталогу Ботанічного саду БІН занесено *S. rasemosa* L., а згодом і її форми: *f. laciniata* (W. Koch) Zabel (= *f. serratifolia* Carriere) (1881–1898, до 1940–2003), *f. semperflorens* Schwerin (1881–1887), *f. plumosa* (Carriere) Voss. (1886–1887, до 1946–1973, 1985), *f. pubescens* Maxim. (1863–1881), '*Aureomarginata*' (1988–1997).

З 1824 р. у каталогах згадується і *S. canadensis* L. (1824–1898, 1915–1920, 1978–1996). Ймовірно, що цей вид вирощували ще до 1815 року. Можливо, що саме він був виставлений у 1815 р. на продаж під назвою *S. americana* (без автора виду). Однак у каталозі 1815 р. він відсутній. *S. s. f. acutiloba* Eliw et Barry з'явилась одночасно з випробуванням інших видів цього роду (1876–1874, 1961–2005). Другий північноамериканський вид — *S. rubens* Michx — почали вирощувати в Саду до 1852 р. (до 1852–1874, 1897–1898, 1960–2005). Третій північноамериканський вид — *S. glauca* Nutt (= *S. cerulea* Raf.) — вперше був отриманий із розсадника Регеля–Кессельрінга в 1915 р., але загинув у 1919–1922 рр. і за повторного випробування був помічений лише у 1949–1950 рр. [28, 29].

Випробування східноазійських видів відбувалося в ХХ ст., за винятком бузини сибірської, яка з'явилася трохи раніше у Ботанічному саду БІН: *S. sibirica* Nakai (= *S. racemosa* var. *dahurica* Batal., *S. miquelii* Kom. et Alis.) (1891–1898, 1947–1950, 1992–1996), *S. kamtschatica* E. Wolf (до 1929–1971), *S. sieboldiana* (Miq.) Schwerin (= *S. sieboldiana* Blume ex Miq., *S. buergeriana* Blume) (до 1940–1941, 1947–1960, 1927–1938, 1992–1996), *S. latipinna* Nakai (до 1943, 1948–1968, 1978–1983, 1996–1997), *S. sachalinensis* Pojark. (= *S. buergeriana* var.

miquelii Nakai pp.; насіння отримали з острова Сахалін) (1948–1963, 1978–1987, 1992), *S. coreana* (Nakai) Kom. et Alis. (1949–1963, 1984–2002) [29].

У кінці ХХ ст. у колекції випробувано ще три нових види: південно-закавказький вид *S. tigrani* N. Troitzky (1992–2002) і північноамериканські *S. callicarpa* Greene (1995–1997), *S. melanocarpa* A. Greene (1995–1997) [29].

За В.І. Липським і К.К. Мейсснером (1913/1915), *S. racemosa* var. *dahurica* Batal. (за Поярковою, 1958, це синонім *S. sibirica* Nakai) вперше введена в культуру Санкт-Петербурзьким ботанічним садом [29].

Інтродукцію видів роду *Sambucus* у Головному ботанічному саду в Москві здійснено в ХІХ–ХХ ст. [5, 9, 22, 23]:

— *S. canadensis* — у 1939 р., насіння отримали з Ленінграда, Оттави (Канада) і Нью-Йорка (США), *S. s. f. acutiloba* — у 1953 р. з Києва;

— *S. coerulea* — у 1950 р., насіння отримали із Клу́жа (Румунія) та у 1958 р. — з Пекіна;

— *S. kamtschatica* E. Wolf — у 1967 р., насіння та однорічні саджанці привезено з Камчатки, а також насіння із Алма-Ати і Куйбишева;

— *S. latipinna* Nakai — в 1952 р., насіння привезено з Караганди і Алтаю;

— *S. nigra* — у 1938 р., насіння отримано із Липецької дослідної станції (ЛДС) і Копенгагена (Данія);

— *S. rubens* — у 1949 р., насіння отримано із Монреалю і Торонто (Канада);

— *S. racemosa* L. — у 1952 р., насіння зібране в Москві, отримано з Архангельська і Торонто (Канада), одержано також її декоративні форми — *laciniata*, *plumosa*;

— *S. sibirica* — у 1952 р., насіння отримано з Томська, Ташкента і Сахаліну;

— *S. sieboldiana* (Miq.) Graebn. — у 1963 р., насіння отримано з Мінська і природних місць зростання на Курилах і Сахаліні.

На початку ХІХ ст. розпочався другий етап інтродукції та акліматизації деревних

рослин в Україну, він ознаменувався інтенсифікацією інтродукційної роботи. Протягом ХІХ ст. створено низку ботанічних та акліматизаційних садів, які зіграли важливу роль в інтродукції нових видів деревних рослин.

Найстаріший в Україні Кременецький ботанічний сад засновано в 1806 р. професором В. Бессером. Протягом перших трьох років (1806–1809) він інтродукував близько 760 видів екзотичних та 460 місцевих рослин. В. Бессер встановив зв'язки з іншими ботанічними садами, і вже у 1810 р. колекція нараховувала 24 406 видів рослин. Бузина чорна (*S. nigra*) і б. червона (*S. racemosa*) вперше в культурі в Україні згадуються в каталозі саду за 1811 р. [20, 25, 26]. У 1834 р. сад було закрито, колекції передано ботанічному саду Київського університету ім. Святого Володимира.

Значну роль в інтродукції деревних рослин в Україні зіграв акліматизаційний сад І.Н. Каразіна, заснований у 1809 р. біля Харкова на хуторі Основ'янка (нині Краснокутськ). У цьому саду вперше в Україні І.Н. Каразін провів широкомасштабний дослід з акліматизації різних видів рослин шляхом масового висіву безпосередньо в ґрунт насіння понад 200 видів дерев та кущів з Європи і Північної Америки. Саме тут вперше в Україні поряд з іншими декоративними рослинами було інтродуковано: *Sambucus canadensis*, *S. coreana*, *S. kamschatica*, *S. sachalinensis* Pojark, *S. sibirica*, *S. sieboldiana* [3, 4, 6, 8].

На початку ХХ ст. роботи в галузі інтродукції та акліматизації рослин набувають планового, цілеспрямованого характеру.

У 1935 р. в Києві засновано Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР (нині НБС ім. М.М. Гришка НАН України). Види бузини в НБС з'явилися в 1946–1949 рр., коли з Росії (Південне Примор'я, Гірський Алтай) отримано та висіяно насіння бузини корейської і б. сибірської.

За даними М.А. Кохна [8, 12, 14, 20], у 1986–1987 рр. колекція бузини НБС складалася з 5 видів.

Колекція видів бузини НБС ім. М.М. Гришка (на 2009 р.) складається з бузини чорної, б. червоної, б. трав'янистої, б. канадської, б. широколисточкової та кількох форм. У 2006 р. з Польщі інтродуковано 5 декоративних форм бузини чорної: 'Guincho Purple' — з пурпуровими листками; 'Pyramidalis' — колоновидну форму з городчастими листками; 'Laciniata' — з бахромчастими листками; 'Aurea' — з жовтими листками; 'Albo-Variiegata' — з листками, що мають білий край.

У 2007 р. колекцію поповнено австрійським сортом *Sambucus nigra* 'Хашберг'; сортами *S. racemosa* 'Єва', 'Мадонна', сортом *S. alba* 'Balhallo', *S. janiifolia* (рослини завезено із Закарпаття і Польщі).

Вагомий вклад в інтродукцію видів бузини вніс Ботанічний сад ім. акад. О.В. Фоміна Київського національного університету імені Тараса Шевченка, колекція якого станом на 2008 р. нараховувала три види та три форми: *S. coreana*, *S. nigra* та її форми: 'Aurea', 'Laciniata' і *S. racemosa* та її форма 'Plumosa aurea' [7].

У заснованому у 70-х р. ХХ ст. Донецькому ботанічному саду також проводяться роботи з інтродукції бузини. За даними 2008 р., колекція бузини складалася з 6 видів і 4 форм, зокрема з *S. coreana*, *S. sibirica*, *S. latipinna* [13].

У дендропарк "Софіївка" інтродуковано дві форми бузини чорної: 'Laciniata' і 'Argenteomarginata' та форму бузини червоної 'Plumosa aurea' [16].

Інтродукцією видів бузини в Україні займалися також ботанічні сади Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ), Одеського державного університету ім. І.І. Мечнікова, дендропарки "Сирець", "Олександрія", "Тростянець" [15, 16, 17].

В Україні в природній флорі зростають три види бузини: б. чорна, б. червона і б. трав'яниста (*S. ebulus L.*). Інтродукційне випробування, за даними М.А. Кохна [12, 14, 20], успішно пройшли 7 видів та 11 форм бузини: *Sambucus canadensis* 'Acutiloba',

S. coreana, *S. nigra*: 'Albo-variegata', 'Argenteo-variegata', 'Aurea', 'Laciniata', 'Linearis', 'Luteo-variegata', 'Plena', 'Pulverulenta', *S. racemosa*: 'Laciniata', 'Plumosa', *S. sachalinensis*, *S. sibirica*, *S. sieboldianum*.

У ботанічних садах і парках України інтродуковано 9 видів бузини:

S. canadensis (Луцьк, Київ, Харків, Вінниця);

S. coreana (Донецьк, Київ, Харків, Чернівці, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Тростянець);

S. kamtschatica (Одеса, Харків, Асканія-Нова);

S. latipinna — бузина широколисточкова (Донецьк, Київ, Чернівці);

S. melanocarpa — бузина чорноплідна (Асканія-Нова);

S. rubens — бузина пухнаста (Вінниця, Стороженці);

S. sachalinensis — бузина сахалінська (Харків);

S. sibirica (Донецьк, Харків, Тростянець);

S. sieboldiana — бузина Зібольда (Харків, Асканія-Нова, Тростянець) [2–4, 6, 8, 10, 11].

Великі колекції бузини зібрано в ботанічних садах Росії (ГБС, Москва; ЛДС, Липецька область; Горноалтайськ, Барнаул (Алтайський край)), Литви (Вільнюс), Білорусі (Мінськ), Польщі (Рогов), Угорщини (Вацратот), Іспанії (Мадрид), Німеччини (Берлін, Бонн, Кrefельд, Франкфурт, Майнц, Тарандт, Мюнхен, Бохум, Ессен), Франції (Нансі, Кан), Швеції (Стокгольм), Італії (Сієна), Бельгії (Кальмхаут), Ісландії (Акурейрі), Португалії (Коїмбра), Чехії (Пругоніце, Опава), Словаччини (Братислава).

Широко використовуються види роду *Sambucus*, як аборигенні, так і інтродуценти, в культурі та озелененні у США.

В умовах Лісостепу України в озелененні переважно застосовують бузину чорну, рідше бузину червону та їх декоративні форми. Решта видів та форм бузини зростають лише в ботанічних садах та дендро-

парках. Незважаючи на існуюче в світі видове та формове різноманіття бузини, в Україні культивують незначну кількість її видів. Однак великий сучасний культурний ареал та досвід успішної інтродукції видів родини *Sambucaceae* свідчать про можливість значного розширення їхнього асортименту в Україні.

1. Головкин Б.Н. История интродукции растений в ботанических садах. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 114 с.

2. Голубева И.В., Кормилицин А.М. Дендрологические богатства Никитского ботанического сада. — Ялта, 1971. — 109 с.

3. Гордієнко Н.М., Бондар А.О., Гордієнко М.І. Интродуценти в дібровах Полісся та Лісостепу України / За ред. М.І. Гордієнка. — К.: Урожай, 2001. — 285 с.

4. Декоративні рослини природної флори України / За ред. А.М. Гродзінського. — К.: Наук. думка, 1977. — 224 с.

5. Декоративные садовые растения. Деревья и кустарники. — М.: Фолио · Аст 2000. — С. 97–101.

6. Дендрофлора України. Дикорослі й культивовані дерева і кущі. Покритонасінні. Ч. II. — К.: Фітосоціоцентр, 2005. — С. 603–608.

7. Деревні рослини Ботанічного саду ім. акад. О.В. Фоміна. — К., 2003. — 79 с.

8. Деревья и кустарники, культивируемые в Украинской ССР. Покрытосеменные / Под ред. Н.А. Кохно. — К.: Наук. думка, 1986. — 717 с.

9. Древесные растения ГБС АН СССР. — М.: Наука, 1975. — С. 117–121.

10. Калініченко О.А. Декоративна дендрологія. — К.: Вища школа, 2003. — С. 135–137.

11. Каталог дендрологических коллекций арборетума Государственного Никитского ботанического сада. — Ялта, 1970. — 90 с.

12. Каталог деревьев и кустарников ботанических садов Украинской ССР / Н.А. Кохно и др. — К.: Наук. думка, 1987. — 72 с.

13. Каталог растений Донецкого ботанического сада: Справочное пособие / Под ред. Е.Н. Кондратюка. — К.: Наук. думка, 1988. — 528 с.

14. Каталог растений Центрального ботанического сада им. Н.Н. Гришко: Справочное пособие / Под ред. Н.А. Кохно. — К.: Наук. думка, 1997. — 440 с.

15. Каталог рослин дендрологічного парку "Олександрія": Довідник-посібник / За ред. Л.П. Мордатенка. — Біла Церква, 1997. — 106 с.

16. *Каталог* рослин дендрологічного парку "Софіївка": Довідковий посібник. — Умань, 2000. — 159 с.
17. *Каталог* рослин Сирецького дендрологічного парку: Довідковий посібник. — Київ, 2004. — 75 с.
18. *Кеппен Т.* Основы климатологии (Климаты земного шара). — М.: Сельхозгиз, 1938. — 375 с.
19. *Клименко А.В.* Особенности озеленения монастырских территорий // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту. — 2002. — Вип. 144. Біол. — С. 157–160.
20. *Кохно М.А.* Історія інтродукції деревних рослин в Україні (короткий нарис) / За ред. проф. С.І. Кузнецова. — К.: Фітосоціоцентр, 2007. — 67 с.
21. *Кохно Н.А., Курдюк А.М.* Теоретические основы и опыт интродукции древесных растений в Украине. — К.: Наук. думка, 1994. — 186 с.
22. *Латин П.И., Бородин Н.А., Плотникова Л.С.* Дендрологическая коллекция Главного Ботанического сада АН СССР // Успехи интродукции растений. — М.: Наука, 1973. — 334 с.
23. *Латин П.И., Сиднева С.В.* Определение перспективности растений для интродукции по данным фенологии // Бюл. ГБС. — 1968. — Вып. 69. — С. 14–102.
24. *Лучник З.И.* Интродукция деревьев и кустарников в Алтайском крае. — М.: Колос, 1970. — 654 с.
25. *Лыта А.Л.* Интродукция и акклиматизация древесных растений в Украине. — К.: Вища школа, 1978. — 108 с.
26. *Лыта А.Л., Косаревский И.А., Салатич А.К.* Озеленение населенных мест. — К.: Изд-во Акад. архитектуры, 1952. — 741 с.
27. *Плотникова Л.С.* Ареалы интродуцированных древесных растений флоры СССР. — М.: Наука, 1983. — С. 241–242.
28. *Регель Э.* Список деревьев и кустарников, произрастающих в Петербурге и его окрестностях // Записки комитета акклиматизации растений. — М., 1858. — 207 с.
29. *Связева О.А.* Деревья, кустарники и лианы парка Ботанического сада Ботанического институ-

та им. В.Л. Комарова (К истории введения в культуру). — СПб.: Росток, 2005. — 384 с.

30. *Селянинов Г.Т.* Мировой агроклиматический справочник. — Л.: Гидрометеоздат, 1937. — 357 с.

31. *Формирование* зеленых насаждений при памятниках Древней Руси / Под ред. А.М. Гродзинского, Т.М. Черевченко. — К.: Наук. думка, 1991. — 112 с.

32. *Mayr H.* Die naturgesetzlichen Grundlage des Waldbaues. — Berlin, 1909. — 260 S.

Рекомендував до друку
С.І. Кузнецов

Л.Н. Колесник, С.В. Клименко

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

ІСТОРИЯ ІНТРОДУКЦІЇ ВИДІВ РОДА *SAMBUCUS L.* В УКРАЇНІ

На основании литературных источников освещена история интродукции видов рода *Sambucus L.* в Украине. Приведены данные о составе коллекций видов рода *Sambucus* в ботанических садах Украины.

L.N. Kolisnyk, S.V. Klymenko

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

THE HISTORY OF INTRODUCTION OF *SAMBUCUS L.* SPECIES IN UKRAINE

On the basis of literature data the history of introduction of species of *Sambucus L.* in Ukraine is presented. Data about the structure of *Sambucus* species collections in botanical gardens of Ukraine are cited.